

МОВНІ КОНТАКТИ ЯК СУТТЄВИЙ ЧИННИК ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ

Гвоздяк О.М.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У мовознавстві давно закріпилася думка про те, що більшість мов має змішаний характер. Одним із перших, хто підкреслив виняткову важливість вивчення взаємодії мов був Г. Шухардт. Про це писав і Бодуен де Куртене у своїй праці „О смешанном характере всех языков” [1]. Хоч проблема інтеграції мов, міжмовних контактів, взаємодії мов має на сьогодні солідну наукову базу, однак залишається актуальною й досі. Серед дослідників, завдяки копіткій праці яких ці питання досить детально досліджено, слід назвати У. Вайнрайха, Ю. Жлуктенка, С. Семчинського, М. Кочергана, Л. Щербу, Ф. де Сосюр, Г. Пауля, Д. Шелудька, Й. Дзензелівського, В. Німчука, П. Лизанця, Г. Меліку та ін.

У цій статті зробимо спробу показати шляхи взаємодії мов як важливого чинника збагачення словникового складу.

Об'єктом нашого дослідження є мовні контакти, а предметом вивчення – різновиди міжмовних контактів.

Метою нашої статті є аналіз наявної лінгвістичної літератури з теорії міжмовних контактів та висвітлення питання мовних контактів на Закарпатті.

У лінгвістичній літературі поняття мовної взаємодії позначають по-різному: „іншомовний вплив”, „змішування мов”, „схрещування мов”, „взаємовплив мов”, „мовні контакти”, „мовна взаємодія” тощо. Кожен з них має відтінки у значенні. Термін „мовні контакти”, запропонований А. Мартіне, почали вживати в лінгвістиці після появи у 1953 році книги У. Вайнрайха „Мовні контакти” [3].

Про змішування мов пишуть у своїх працях вчені-мовознавці Л. Булаховський та Г. Пауль. Л. Щерба, натомість, запропонував нову назву – „взаємний вплив мов” [12, с. 60]. Аналіз наукової літератури з цієї проблеми дозволяє констатувати, що на сучасному етапі найчастіше зустрічається термін „взаємодія мов” та „мовні контакти”.

У науковій літературі існує чимало визначень взаємодії мов та мовних контактів. В одних йдеться про їх синонімічність, в інших – про відмінність за значенням. Під взаємодією мов розуміють комплекс явищ, що виникають унаслідок встановлення міжмовних зв'язків, а мовні контакти визначають як певний тип міжмовних зв'язків, які поділяють на *дистантні* (від лат. *distantia* – відстань) – коли відсутні двомовність і прямий контакт носіїв мов, що взаємодіють, та *інтермедіарні* (від лат. *intermedius* – проміжний, середній) – міжмовні зв'язки, що виникають між двома мовами, які безпосередньо не контактують, але кожна з них перебуває в контакті з третьою мовою, що виконує роль посередника [8, с. 274].

С. В. Семчинський під мовними контактами розуміє таку взаємодію двох і більше мов, коли висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи чи відношення другої мови, або навпаки – висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи чи відношення першої мови, а також якщо елементи й відношення першої мови входять до системи другої мови і навпаки [8, с. 273].

Вчені-мовознавці вважають, що мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають зовнішню чи внутрішню причину. До зовнішніх причин належать ті імпульси розвитку, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, що закладені в самій мові. В мові кожного народу, як наслідок мовного контактування, відбуваються певні зміни. На думку Л. Булаховського, всі мови більшою або меншою мірою становлять продукти змішування (злиття) [2, с. 265], адже не існує генетично „чистих” мов.

Явище інтерференції, як наслідок міжкультурних контактів, спостерігаємо в областях, де проживає багатомовне населення. В переважній більшості іншомовні слова переймаються із одної мови і пристосовуються більш або менш до фонологічної системи нової мови. Кількість запозичень залежить від економічного, політичного і культурного розвитку народу в певний період і роду його політичних, економічних і культурних зв'язків з сусідніми народами. Стосовно перейняття запозичень Е. Косеріу говорить про „прозорість” мови для мовної інтерференції. Ця прозорість особливо виразна в слабких точках мовної системи і стосується, перш за все, мовної норми, і на першому місці – словникового складу [16, с. 97].

Відомий український мовознавець М. П. Кочерган вважає, що „мовні контакти мають місце: 1) у разі загарбання території і поневолення корінного етносу; 2) коли на одній території мирно співіснує різномовне населення; 3) коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та інші) стосунки з населенням іншої країни; 4) коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання” [7, с. 187].

Взаємоконтактування мов, на думку С.В. Семчинського, – один із найважливіших чинників мовного розвитку, бо в цьому процесі найактивнішу участь беруть народи-носії мов. Різні відношення між взаємодіючими народами, як вважає вчений, розрізняють за допомогою термінів *субстрат*, *суперстрат*, *адстрат*, *інстрат* та *перстрат* [8, с. 284]. *Субстрат* – термін Дж. Асколі (з лат. *substratum* – підстелене, покладене знизу), яким позначають залишкові сліди мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю. *Суперстрат* – термін увів В. Вартбург (з лат. *superstratum* – верхній шар, настелене, покладене зверху) – залишкові сліди мови прийшлого населення в мові місцевого населення. Пізніше Н. Бартоллі запропонував ввести у науковий обіг термін *адстрат* – (з лат. *adsratum* – нашарування, від *ad* – при, на, біля і *stratum* – настил) – сукупність рис мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами. Адстрат є нейтральним типом мовної взаємодії, за

якої не відбувається розчинення однієї мови в іншій [11, с. 123]. Зарубіжні вчені під адстратом розуміють мовну взаємодію, яка здійснюється на основі мовного сусідства. Адстрат – результат особливого географічного та соціального положень. В англійській літературі подано твердження, що адстрат – крайні мовні контакти [11, с. 123]. Наприклад: мова українська та словацька чи українська та угорська – мови держав, які межують. Також виділяють декілька типів адстратного контактування: 1) міждіалектне контактування; 2) взаємозв'язок літературної мови з діалектами; 3) контакти на рівні розмовно-просторічного вживання мов; 4) контакти між літературними мовами та інші [6, с. 11]. Ці типи контактування спостерігаємо і на території Закарпаття. Термін *інстрат* (від лат. *instratum* – внутрішній шар) вчені ввели недавно. Ним позначають тривалу й тісну взаємодію мов і мовців, поширену на одній території. *Перстрат* (від лат. *perstratus* – вирівняний) – взаємодія мов у сфері духовної культури, науки і техніки [8, с. 284].

Щоб дві або більше мов, з історичної чи соціальної причин почали взаємодіяти, вони повинні до такої міри наблизитись одна до одної, щоб між ними встановилися певні міжмовні зв'язки, які у науковій літературі прийнято називати мовними контактами.

Ю. О. Жлуктенко у праці „Мовні контакти” зробив одну з найдокладніших класифікацій мовної взаємодії [5]. У свою чергу, М. П. Кочерган, взявши до уваги все різноманіття класифікацій у праці Ю. Жлуктенка, поділяє мовні контакти на: 1) безпосередні й опосередковані; 2) між спорідненими і неспорідненими мовами; 3) з однобічним і обопільним впливом; 4) маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території); 5) казуальні і перманентні; 6) природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання у школі) і змішані (природно-штучні) [7, с. 187].

У науковій літературі загально визнаним є поділ на *прямі* (безпосередні) мовні контакти, які виникають, коли носії двох мов вступають у безпосереднє спілкування, і тому в членів, принаймні одного з контактуючих колективів, виникає потреба вивчити іншу мову, та *посередні* (опосередковані) мовні контакти, коли дві провідні мови зв'язуються одна з одною через посередництво третьої.

Ю. О. Жлуктенко, М. П. Кочерган, С. В. Семчинський поділяють мовні контакти на *казуальні* та *перманентні*. *Казуальні* (від лат. *casus* – випадок) – це тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії. Внаслідок таких контактів з однієї мови в іншу переноситься невелика кількість термінів. *Перманентні* (від лат. *permanens* – постійний) – свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов. Вони мають значний вплив на розвиток контактуючих мов [8, с. 275].

Ю. О. Жлуктенко поділяє *перманентні* мовні контакти на *зовнішні* та *внутрішні*. *Зовнішні перманентні* мовні контакти встановлюються між мовами в процесі спілкування мовців, які належать до різних суспільно-політичних

єдностей, розміщені на суміжних територіях та підтримують між собою постійні зв'язки економічні, політичні, культурні та інші зв'язки. В результаті такого контактування з однієї мови в іншу переноситься значна кількість лексичних одиниць (причому не тільки спеціальної, а й повсякденної лексики), відбувається калькування слів, зворотів, запозичуються деякі фонемні тощо. *Внутрішні перманентні* мовні контакти встановлюються між мовами в процесі спілкування тих мовних колективів, які становлять одну суспільно-політичну єдність, живуть на одній території, мають спільні інтереси, політичне та культурне життя. Вони спричиняють надзвичайно інтенсивну взаємодію контактуючих мов на всіх рівнях [5, с. 7-8].

Б.О. Серебренніков розрізняє 1) *маргінальне* контактування, характерною рисою якого є контакт мовців, які проживають на сусідніх територіях, але при цьому носії однієї мови не глибоко проникають на територію, зайняту носіями іншої та 2) *внутрішньорегіональне* (у інших авторів „*інтрарегіональне*” контактування мов, основна риса якого – це глибоке проникнення численних носіїв однієї мови на сусідню територію, зайняту іншомовним населенням [9, с. 10].

Окрім цього, вчені-мовознавці поділяють взаємодію мов на: 1) *взаємодію неспоріднених мов*, тобто мов різноструктурних, наприклад української та угорської; 2) *взаємодію мов споріднених*, але далеких за граматичною будовою і лексикою, наприклад, української та англійської; 3) *взаємодію близькоспоріднених мов*, які подібні за структурою та мають багато спільного у словнику та словотворі, наприклад, українська і словацька. Від того, якого типу контакт утворюватиметься між мовами, залежатимуть наслідки, до яких він призведе.

М. Кліне розглядає мовні контакти з чотирьох позицій: 1. (системно)лінгвістичної (область дослідження: мова); 2. психолінгвістичної (область дослідження: індивід); 3. соціолінгвістичної (область дослідження: суспільство); 4. прагмалінгвістичної (область дослідження: процес комунікації) [14, с. 641].

Взаємодія мов може зумовити: 1) калькування – запозичення лексики і фразеології, синтаксичних конструкцій; 2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови; 3) зміну наголосу; 4) зміни у граматичній будові мови; 5) зміни у словотворі; 6) розпад однієї мови на декілька самостійних мов; 7) злиття кількох мов в одну; 8) повне витіснення одних мов іншими; 9) утворення жаргонів, суржику; 10) створення гібридних, змішаних мов [11, с. 127].

У результаті міжмовних контактів виникає двомовність або білінгвізм, характер яких залежить від типу мовного взаємодіювання. Унаслідок контактування з'являються відхилення від мовних норм, які називають *інтерференцією* “(від лат. *inter* – між і *ferens (ferentis)* – той, що несе, приносить) [10, с. 209].

У інтерлінгвістиці немає єдиної термінології щодо визначення поняття мовних контактів. Такі поняття як “*інтерференція*”, “*трансференція*”, “*інтеграція*” тощо по-різному трактуються вченими-лінгвістами. Так, Р. Конрад

розуміє під інтерференцією “...всєбічний вплив мов і діалектів на основі мовних контактів і білінгвізму, які виражаються у перейманні лексичних одиниць, граматичних і фонетичних єдностей і правил з однієї мови у іншу” [15].

На думку В. Губер, інтерференція – це “...вплив однієї мови на іншу”. При цьому він підкреслює, що розрізняють інтерференцію „*der Parole*“ і інтерференцію „*der Langue*“. На його думку, одна базується на індивідуальних висловах мовця, інша – на системі мови. В. Губер підкреслює, що нерідко поняття *інтерференція* обмежується інтерференцією *Parole* [17].

Г. Белманн підпорядкував поняття “інтерференція” білінгвальному індивідууму [13]. Й. Югас розрізняє фонетичну, граматичну і семантичну інтерференції. Він зазначає, що інтерференція може відбуватися або всердині однієї мови, або між двома мовами. У останньому випадку розрізняє: а) інтерференцію чужої мови на рідну мову; б) інтерференцію рідної мови на іноземну мову, вказуючи при цьому на те, що “інтерференція може стати складовою частиною норми мови”, і у даному випадку він говорить про *інтеграцію* [18].

Е. Косеріу визначає мовну інтерференцію як форму мовної творчості і як доказ того, що мовець повторює ним почуте не просто так, а створює на основі своїх мовних знань вираз, і не турбується про те, чи це створене, є саме ним створене. Інтерференція, тим самим, є ніщо інше як творення в одній мові за взірцем іншої [16, с. 97].

На думку французького лінгвіста Ж. Вандрісса – “... контактування мов є історичною необхідністю; воно неминуче веде за собою їх взаємопроникнення” [4, с. 257].

Як ми уже писали у попередніх статтях, на території Закарпаття зустрічаємо практично всі види міжмовних контактів, які описуються в інтерлінгвістиці. Відмінність полягає хіба що в тім, що тут відбуваються контакти між мовами та їх ідіомами, що функціонують на Закарпатті.

Г.І. Меліка класифікує мовні контакти на території краю за такими критеріями: 1) за мовною ознакою, тобто за належністю до тієї чи іншої мови; 2) за ознакою мовного узусу (ідіома); 3) за територіальною ознакою; 4) за ознакою домінантності/субординантності; 5) за ознакою середовища контактування та засвоєння мови [19, с. 299-300].

За ознакою мовної належності на Закарпатті існують контакти між близькоспорідненими мовами – українською та російською, українською та словацькою, словацькою та російською, рідко українською та польською. Відбуваються також контакти між далекоспорідненими мовами – українською та німецькою, українською та румунською, російською та німецькою, російською та румунською, рідко німецькою та румунською. Тобто контакти відбуваються між мовами різних груп, але однієї сім’ї мов. На Закарпатті наявні також контакти між неспорідненими мовами – це такі контакти як українсько-угорські, російсько-угорські, німецько-угорські, румунсько-угорські, тобто між мовами індоєвропейської та фіно-угорської сім’ї мов.

За ознакою мовного узусу наявні контакти між мовними ідіомами однієї національної мови, наприклад між українською стандартною мовою та її говірками, між німецькою нормативною мовою та її говірками тощо. Також відбуваються контакти між говірками однієї мови, наприклад між українськими говірками, що функціонують на Закарпатті та говірками інших суміжних областей, представники яких досить чисельно представлені на території краю. На території краю спостерігаємо контакти між стандартною формою однієї мови з говірками іншої мови, наприклад, між українською літературною мовою і німецькими говірками, між російською літературною мовою та українськими говірками або угорською розмовною мовою тощо.

За територіальною ознакою міжмовні контакти на Закарпатті діляться на маргінальні контакти вздовж українсько-угорської етнічної межі Ужгород - Мукачево, Берегово-Виноградovo-Хуст, де між собою контактують носії української говірки з носіями угорської говірки. Маргінальні контакти існують також на Тячівщині, де відбувається контактування українського та румунського населення.

Іншим видом контактів на Закарпатті за територіальною ознакою є інтра регіональні контакти. Це контакти говірок німецького населення, яке проживає в українському іншомовному оточенні і контактує з носіями цих говірок. Інтра регіональні контакти спостерігаються й там, де наявні угорські, словацькі і ін. анклавні в українському оточенні, або українські, словацькі анклавні в угорському оточенні. До цієї категорії можемо віднести і контакти російської мови з іншими мовами і їх говірками, що діють на Закарпатті. Німецьке населення на території м. Мукачева та с. Павшина створює комбінований вид маргінально-інтра територіального контакту. Будучи німецькомовним острівком на українсько-угорській маргіналії, вони утворюють складну взаємодію трьох мов з ознаками обох видів територіальних контактів – маргінальних та інтра територіальних.

За ознакою домінантності / субординантності німецька мова на Закарпатті завжди належала до субординантної. Те ж саме можемо сказати стосовно словацької і румунської мов. Стосовно угорської і чеської мов, то вони міняли свій статус домінантності як державної мови. До 1918 року домінантною була угорська мова. З 1919 році до 1938 року домінантною і адміністративною стала чеська мова. У воєнні роки її знову замінила угорська мова. З 1945 року державною і домінантною стала російська мова. Українська мова, яка була проголошена другою державною мовою на Закарпатті, виконувала лише другорядну роль. Справжньою державною і домінантною мовою вона стала у 1991 році з проголошенням незалежності України.

За ознакою тривалості розрізняємо перманентні контакти, які тривають століттями, наприклад, між українськими, угорськими, румунськими, словацькими і німецькими говірками. Поряд з перманентними контактами маємо каузальні контакти, які є випадковими і короткотривалими. Це контакти між говірками автохтонного населення та чеською і російською мовами. Також на території Закарпаття розрізняємо міжмовні контакти, які відбуваються стихійно,

так звані природні контакти, та контакти, які відбуваються у шкільних закладах за певними навчальними програмами, наприклад, контакт між українською літературною мовою і німецькою мовою як іноземною в процесі навчання в школі.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що в результаті взаємодіяння відбувається вплив на будь-який рівень мови. Тому всебічне вивчення міжмовних контактів (у нашому випадку на території Закарпаття) і надалі залишається одним із важливих питань мовознавства, що уможливить глибше зрозуміти та вивчити процеси взаємодіяння мов.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т. – М., 1963. – т. I. – С. 363-372.
2. Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5 т. – К., 1975-1977. – Т. 1: Загальне мовознавство. – К., 1975.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. – К.: Вища школа, 1979. – 262 с.
4. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю: пер. с франц. П. С. Кузнецова / Ж. Вандриес // 3-е изд. – М.: УРСС, 2004. – 408 с.
5. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. – К., 1966. – 232 с.
6. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. – К.: Наукова думка, 1969. – 304 с.
7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
8. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К.: Вища школа, 1988. – 328 с.
9. Серебренников Б.А. О взаимодействии языков (Проблема субстрата) // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 7-25.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
11. Штурнак О. Мовні контакти як об'єкт вивчення (Огляд літератури) // Теле- та радіожурналістика. – 2009. – Вип. 8. – С. 119-130.
12. Щерба Л. В. О понятии смешения языков // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 60-74.
13. Bellmann G. Sprachkontakt und Semantik // Meid W. / Heller K. Sprachkontakt als Ursache von Veränderungen der Sprach- und Bewusstseinsstruktur. Eine Sammlung von Studien zur sprachlichen Interferenz. – Innsbruck, 1981. – S. 9-18.
14. Clyne M. Sprachkontakt / Mehrsprachigkeit // Althaus, H.P. (Hg.): Lexikon der germanistischen Linguistik IV. – Tübingen, 1980. – S. 641-646.
15. Conrad R. (Hg.) Lexikon der sprachwissenschaftlicher Termini. 2., unveränderte Auflage. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1988. – 401 S.
16. Coseriu E. Sprachliche Interferenzen bei Hochgebildeten // Sprachliche Interferenzen, 1977. – S. 77-100.

17. Huber W. Interferenz und Syntax // Kolb, H. / Lauffer, H. (Hg.): Sprachliche Interferenz. Festschrift für Werner Betz zum 65. Geburtstag. – Tübingen: Niemeyer, 1977. – S. 57-76.
18. Juhász J. Probleme der Interferenz. – Budapest: Akademiai Kiadó, 1977. – 174 S.
19. Melika G. Spracherhaltung und Sprachwechsel bei den deutschen Minderheiten von Transkarpatien // Sprachinselforschung: Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien; Lang, 1994. – S. 289-301.

Summary

The article deals with a brief review of the literature on the theme of language contacts as a significant factor of language vocabulary enrichment. There have been described the types of language contacts in the Transcarpathian Region.

THE NATURE AND CAUSES OF LANGUAGE CHANGE

Holyk S.V.

Uzhhorod National University

The integration of studies on language change, language acquisition and language universals remains one of the most important challenges facing linguists today. Furthermore, the study of language change contributes to our understanding of how social, cultural and psychological factors interact to shape language. Besides, the study of language change provides the insight into the creative process of speech production. This predetermines the topicality of the research conducted in this article which is aimed at defining the nature of language change and overviewing its principal causes.

Language change is both obvious and rather mysterious. The English of the late fourteenth century, for example, is so different from Modern English that it is difficult to understand without special training Chaucer's works. The existence of such a difference between early and later variants of the same language raises questions as to how and why languages change over time.

All languages undergo changes. English has undergone continuous and dramatic change throughout its three major periods [1]. While Chaucer's Middle English is at least partially comprehensible today, Old English looks like a completely foreign